

Т. В. Коваль, аспірантка кафедри філософії
Житомирського державного університету ім. І. Франка

СТРАХ СТАРОСТІ ТА СМЕРТІ В КОНТЕКСТІ ХРИСТІЯНСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ ДВОЇСТОЇ ПРИРОДИ ЛЮДИНИ

Як допливемо до берега осені,
страх і любов вибухнуть
у прагненнях протилежних,
Страх забажає повернення в те,
що було існуванням
і все ще ним є —
любов забажає відходу до Того,
в Кому життя
знаходить свою прийдешність.

Кароль Войтила

Проблема старості, старіння загалом є предметом аналізу багатьох наук, передусім біологічних та гуманітарних. У їх розвідках ставиться в основному акцент на тому, якими ж способами можна запобігти старінню людини, так би мовити, відтермінувати старість.

Якщо розглянути ставлення суспільства до людської старості, то остання, фактично, отожднюється з періодом очікування смерті або, в гіршому випадку, з її приходом. Слід зазначити, що старість і смерть дійсно є послідовними ланками в більшості випадків стосовно життєвого циклу людини. Наразі смерть — це природне завершення життя живого організму, тіло якого після цього підпорядковується дії лише законів неорганічної природи. Так, ще Марк Аврелій зазначав, що "...смерть же не тільки дія природи, але і дія, корисна їй" [5, 46]. Тому й боятися смерті як природного явища не треба: "Філософствувати ж значить оберігати внутрішнього генія...— щоб він спокійно чекав смерті, як простого розкладу тих елементів, з яких складається кожна жива істота" [5, 48]. З цього приводу Преподобний Серафим теж зазначив: "Людина повинна звертати увагу на початок і кінець життя свого, по середині ж, де буває щастя і нещастя, повинна бути байдужою" [8, 614]. Старість є підсумком життя, своєрідним мірилом вчинків людини на життєвому шляху, відплатою за помилки та нагородою за добро. Як зазначав Кароль Войтила: "Зрілість - для мужніх побачень". Слід вказати, що терміни настання старості мають індивідуальний характер, так як і характеристики фізичної витривалості, і розумової активності.

Чому ж людину так бентежить старість та її наближення? З чим ще суспільна думка, окрім майбутньої смерті, пов'язує цей період життя? Подекуди найбільшою цінністю старості визначається мудрість: "Мудрість — буття особистості, що досягла гармонії з собою та світом" [13, 137]. Мудрість ґрунтується на життєвому досвіді людини й характеризується прагненням до вищих життєвих цінностей. Але стверджувати, що кожна людина похилого віку є мудрою, звичайно, не можна, та все ж ще Біант зазначав: "Із молодості в старість бери запасом мудрість, бо нема здобутку надійнішого" [3, 90]. Частіше людина освічена, культурна, вихована стає мудрою, а невіглас майже ніколи не досягає духовної досконалості. Луцій Анней Сенека вважав, що люди, на відміну від мудреців, "...зберігають всі недоліки дитячої душі, ...вони відрізняються від дітей лише зростом і розвитком тіла" [9, 77].

Відтак, старість можна визначити як період життя, який характеризується певними особливостями, зокрема зумовленими видозміною тілесності, що веде до одряхління організму (зниженням фізичної активності, сповільненим протіканням психічних процесів, хворобами). А також пов'язаними з метаморфозами соціального становища та якостей особистості — самотністю, незахищеністю, бідністю тощо. Такий погляд широкого загалу і породжує страх пересічної людини перед старістю, який пов'язаний передусім зі страхом смерті.

Однак, на відміну від старості і смерті як біологічного процесу, антропологічно-культурний та соціальний ракурси старості є менш дослідженими філософською наукою, хоча й виступають подекуди предметним полем багатьох наукових розвідок.

Наразі вищеокреслена проблема лежить у міждисциплінарній площині: старість і пов'язані з нею явища соціально-культурного та індивідуально-особистісного плану вивчає насамперед геронтологія, психологія, соціологія, демографія. Що ж до її філософських розвідок, можна стверджувати, що внесок філософії до аналізу цієї проблеми є значно скромнішим; вкажемо передусім праці О. С. Туренка, Т. М. Титаренко, Л. М. Газнюк, в яких страх старості не виокремлюється як самостійна проблема, а розглядається побіжно, в контексті інших питань. Проте вона, на наш погляд, потребує детальнішого розгляду, враховуючи сучасні демографічні процеси і міжкультурні взаємовпливи в умовах глобалізації соціального життя. Зокрема, старіння країн Західної Європи та помолодіння країн, які розвиваються. Ці явища у суспільстві спричиняють додаткове навантаження на працездатне населення, оскільки необхідно забезпечувати пенсіями старих та освітою молодих. Намагаючись вирішити дану проблему, проводяться такі реформи як збільшення пенсійного віку. Урбанізація ж призводить до втрати традицій, послідовності передачі соціального досвіду і як наслідок — до зростання рівня злочинності у мегаполісах. Крім того, перед сучасним містом гостро постає ще одна проблема — самотність людини, незважаючи на те, що вона живе серед інших людей. Вирішення цих проблем неможливе без їх усвідомлення та філософського аналізу й осмислення.

Специфіка сучасної культури полягає в тому, що людина передусім прагне до фізичного довголіття, збереження зовнішньої привабливості, тому на сьогодні такою популярною є, наприклад, пластична хірургія, омолодження будь-якою ціною (навіть використання стовбурових клітин, добутих з ембріонів). У гонитві за ілюзорною молодістю, переступаючи межі дозволеного, людина втрачає найцінніше — духовність. Але подібне не завжди мало місце в історії людства. І навіть в умовах наявних соціокультурних реалій не доводиться говорити про так би мовити тотальний характер подібного прагнення. Так, у "примітивних культурах" Амазонії або Екваторіальної Африки з ним не зустрічаємось. У середовищі культур, для яких значущий релігійно-світоглядний момент, теж. Зокрема, у християнській традиції через уявлення про буття людини як водночас духовного та тілесного, її духовному буттю приписується безсмертя, усвідомлення чого й веде до позбавлення страхів старості та смерті.

Тому метою статті є вивчення сенсу буття людини через призму напрацювань християнсько-релігійної філософської думки і виявлення можливих шляхів подолання страху старості, через акцентування уваги на двоїстості існування людини.

Слід зазнати, що при аналізі страху старості та смерті прагнемо розглядати страх як "...екзистенційну ситуацію, в якій людина переживає небезпеку, що загрожує її існуванню" [13, 192].

На наш погляд, однією з головних тез Біблії є ідея: "Не бійтеся", "...бо не дав нам Бог духа страху, але сили, і любові, і здорового розуму" [2 Тим. 1:7]. У Новому Заповіті знаходимо й такі слова про людину як особливу цінність: "Не лякайтесь, — бо вартіші ви за багатьох горобців" [Мт. 10:31]. Отже, християнин повинен долати у собі будь-який страх, бо Бог дбає про нього й оберігає його. Саме від вчинків людини й залежить її життя, так як і безсмертя. Крім того, моральною вимогою щодо поведінки християнина слугують й заповіді Ісуса Христа, дотримання яких є обов'яз-

ковим. В них проголошується повага до старших, і як нагороду за неї обіцяється довголіття: "Шануй свого батька та матір" [Еф. 6:2], і "...щоб добре велося тобі, і щоб ти був на землі довголітній!" [Еф. 6:3]. Культивування поваги до батьків пов'язане не лише з тим, що вони дали життя, а із тим, що вони є носіями досвіду — життєвої мудрості. Отже, шана батьків - це переймання мудрості, розуміння старості як періоду духовного розквіту. У християнській філософській думці люди похилого віку порівнюються з мудрецами, "носіями мудрості", наголошується на їх важливій соціальній функції — передачі досвіду наступним поколінням. Тому шанобливе ставлення до старших ґрунтується, перш за все, на цінності їх соціального досвіду. Адже люди похилого віку — це та важлива ланка соціуму, яка поєднує минуле з майбутнім, передає мудрість, як основу розвитку суспільства.

Крім того, в християнській культурній традиції позбавлення страху смерті відбувається й через осмислення феномена воскресіння. Так, Преподобний Іустин (Попович) зазначає: аксіомою життя людини було усвідомлення того, що "...смерть — це необхідність" [7, 37]. При такому акценті вкоріненість у життя втрачає будь-який смисл, і людське існування набуває ніби трагічної приреченості та абсурдності. Оскільки будь-яка проблема людського буття зводиться врешті-решт до актуалізації сенсу життя перед "лицем" смерті, то саме християнська теолого-філософська думка, даючи надію на безсмертя через воскресіння, спрямовує людину до усвідомлення себе, ніби, Боголюдиною. Зокрема, Іустин вважає, що саме воскресіння месії замінило "смерть — необхідність" на "воскресіння — необхідність" чи "безсмертя — необхідність". І саме Євангеліє, відтак, виступає своєрідним "посібником" з перетворення смертної людини в безсмертну [7, 50].

Відповідно до релігійно-філософської (християнської) традиції, кожна людина створена за образом і подобою Божою, а отже має право на безсмертя, месія ж був першою людиною, яка отримала безсмертя. Ісус Христос є уособленням найвищої мети кожної людини — Боголюдини. Як зазначав Святий Августин: "...я пізнавав у Христі досконалу людину — ...справжню людину, яку треба було цінувати вище за всіх інших, і не як уособлення правди, а з огляду на винятково визначну людську натуру й найдосконалішу участь у мудрості" [1, 122–123]. Тому найвищою цінністю і прагненням людини має бути мудрість.

Однак вкажемо, що поняття "безсмертя" у християнській теологічній традиції має дещо інший контекст, ніж у філософській думці. Зокрема, відомий український філософ Н. В. Хамітов вважає, що безсмертя — це існування в пам'яті інших людей або вироках, працях, творах мистецтвах, що їх залишила людина після себе [13, 29]. Для християнина ж безсмертя — наразі, вічне життя після воскресіння як реалізація найвищого прагнення душі людини.

Причиною страху смерті, а відтак, і наближення старості можна вказати, як здається, відчуття людиною деякої своєї приреченості, оскільки за законами природи все має свій початок (народження), розквіт (зрілість), занепад (старість) і кінець (смерть). Та їм підпорядковується лише фізичне тіло, душа ж тільки, по-перше, розвивається, наближається до ідеалу - духовної досконалості, а по-друге - безсмертна. Власне, це й констатує Преподобний Серафим, зазначаючи: "Людина по тілу подібна запаленій свічці. Вона повинна згоріти: так і людина повинна померти. Але душа безсмертна, тому і турбота наша повинна бути більше про душу, ніж про тіло..." [8, 608].

Отже, християнська філософсько-теологічна думка закликає людину передусім до духовного розвитку і самовдосконалення. Усвідомлення нею власної приреченості і викликає страх, знання ж про смерть дає людині розуміння своєї скінченності у просторі й часі.

То що, власне, таке скінченність людського буття? У своїй книзі "Систематична теологія" німецько-американський теолог і філософ культури, критик ліберального християнства П. Тіллх дає таке її визначення: "Буття, обмежене небуттям, — це скінченність", та пов'язує її з тривогою: "Скінченність — це усвідомлення тривоги" [11, 190]. Тобто, страх смерті — це страх небуття, точніше, страх перед невідомістю. П. Тіллх вважає, що "...три-

РЕЛІГІЙНИЙ ВИМІР БУТТЯ ЛЮДИНИ

вога — це скінченність, яку переживає людина як свою особисту скінченність" [10, 30]. Як вказує мислитель, для людини найвищою цінністю завжди є її життя, і найбільший страх людини — це його втрата, тобто втрата відчуття самого себе. Як вважає філософ, людині від народження притаманна тривога небуття, усвідомлення особистої скінченності як скінченності загалом буття [10, 30]. П. Тілліхом підкреслено відмінність між тривогою та страхом. Він стверджує, що останній — явище психологічне, а тривога — онтологічне [11, 191]. Однак, з погляду християнського віровчення, скінченність людини — це лише завершення буття фізичного тіла.

Кожна людина, проте, — це духовна нескінченність, обмежена фізичною скінченністю. Адже кожна людина, на наш погляд, є непізнаним світом.

Відтак, будь-який вид страху можна звести передусім до страху небуття, а отже, і до страху смерті. Вкажемо, що, за твердженням П. Тілліха: "Страх смерті вносить елемент тривоги в будь-який інший вид страху" [10, 32]. Тривога породжує страх, та оскільки останній за своєю природою є психологічним феноменом, то людська душа є фабрикою страху, яка потрібна для того, щоб заховатися від тривоги.

Як уже вказувалося, християнська культурна традиція дає можливість людині позбавитись страху смерті, "даруючи" ідею вічного життя через воскресіння (при умові виконання законів Біблії). П. Тілліх зокрема стверджує, що в "...образі Ісуса як Христа християнство бачить те людське життя, в якому присутні всі форми тривоги, але відсутні всі форми відчаю" [11, 199].

Чим же обумовлена тривалість і цінність життя людини? Як зазначає відомий французький релігійний філософ Е. Жильсон, вони обумовлені часом, необхідним для досягнення кінцевої, граничної цілі [4, 322], бо ж життя — це "...довжина буття живої істоти" [4, 322]. Тобто, кожна людина має власне призначення. Життя — це найбільша цінність і в людині: "Сила духу визначається по відношенню до страху смерті тому, що подолання страху потребує її більше всього". Старість — це максимум духовного розвитку або максимум духовного занепаду, якого може досягти людина, залежно від світогляду, якостей особистості, характеру, життєвої позиції, поведінки, прагнень до духовного розвитку, самоосвіти, самовиховання, самовдосконалення тощо.

Та все ж релігійно-філософська (християнська) традиція дає можливість перебороти страх перед смертю, оскільки людина створена за образом і подобою Божою і "відстань від печалі до радості, від смерті до безсмертя обумовлена відстанню від людини до Бого-людини" [7, 264]. Наразі християнину, власне, не треба боятися смерті, а значить і старості, бо його чекає через воскресіння безсмертя.

Але у філософії пропонується й інший спосіб подолання страху смерті. Так, відомий давньогрецький філософ Епікур у листі до Менекея пише: "Звикай думати, що смерть для нас — ніщо: адже все і хороше й погане полягає в відчутті, а смерть є відсутність відчуттів" [3, 433], тоді не стане "бажання безсмертя". А представник філософії римського стоїцизму Марк Аврелій зазначав, що людина має займатися самоосвітою, самовдосконаленням, хоча б в старості, оскільки кожен "...повинен усвідомити, що є межа часу твого життя, і якщо ти не скористаєшся цим часом для свого вдосконалення, то він зникне, як зникнеш і ти, і більше уже не повернеться" [5, 44]. На його думку, людина постійно має працювати над собою, прагнучи до духовної досконалості, кожен свій вчинок потрібно робити так, "...ніби кожна мить може стати для тебе останньою" [5, 46], тобто, бути готовим достойно померти в будь-який момент.

Прикладом єдності філософських поглядів і способу життя слугує, на наш погляд, німецький теолог, філософ, музикант, лікар і, як він сам зазначав, християнин — Альберт Швейцер. Він прожив 90 років і до останнього працював близько дванадцяти годин на день. Про можливе завершення свого життя він ось як писав: "Спокійно і смиренно дивлюсь я в майбутнє, маючи надію не зустріти несподіваним (якщо це буде мені даровано) той час, коли сили відмовлять мені" [14, 35]. Показово, що він встиг упорядкувати свій дім перед тим, як "покинути" його, систематизувавши свої напрацювання,

розділивши свою спадщину (літературу, сувеніри) так, як хотів, і замовивши для себе просту дерев'яну труну. Своїм життям він довів, як здається, ідею — "Той, хто боїться смерті, той помирає раніше нестрашимого" [12, 191–92]. Його філософія "благоговіння перед життям" — це, на наш погляд, любов до життя.

Показово, що Швейцер виділяв три складові "благоговіння перед життям" — смирення, світо- і життєствердження та етику [14, 29]. Головним постулатом його філософії стало твердження: будь-яке життя — священне, навіть те, що здається нікчемним. Він вважав, що покликанням людини є прагнення стати, так би мовити, справжньою особистістю: на основі особистого оптимістичного світогляду, вона прагне досягти найвищих духовних і матеріальних цінностей як у бутті, так і в собі самій.

Показово, що він чітко дав визначення добра і зла: "Добро — те, що слугує збереженню і розвитку життя, зло є те, що знищує життя або перешкоджає йому" [14, 218]. Старість Швейцера є прикладом щасливої старості, досягнення духовного розквіту особистості.

Як підсумок вкажемо, що християнська філософсько-теологічна традиція пропонує шлях звільнення людини від страху смерті, а також і страху старості, передусім, через віру в ідею жертвовності Ісуса Христа. Він ніби зруйнував смерть і дав надію на нетлінне життя — ось одне з наріжних тверджень такої позиції. Віра у вічне життя, безсмертя ґрунтується, відтак, на релігійному міфі про воскресіння Месії із мертвих.

Тобто, уявлення про страх наразі має особливе значення: переживання страху і його подолання неначе наближує людину до Бога. Тому страх, у свою чергу, формує людину як духовну особистість, здатну до самовдосконалення.

Зазначимо, що поділ природи людини на духовну і тілесну досить умовний. Людина має все своє життя прагнути до досконалості як тілесної, так і духовної — калокагатії (естетичного ідеалу гармонії духовного і фізичного в людині). Та все ж стає зрозумілим недосяжність її. Оскільки підсумком, можна сказати результатом, життя людини в більшості випадків стає старість. І чим ближче людина стає до неї, тим ясніше можна прослідкувати закономірність — духовний розквіт при поступовому фізичному занепаді. Ось чому провідною тезою у християнській теолого-філософській думці є самовдосконалення, самовиховання, саморозвиток, вивчення свого внутрішнього світу і прагнення до духовної досконалості, ідеалом якої є Боголюдина.

Якщо підходити до питання існування душі людини з матеріалістичної та ідеалістичної точок зору, то, звичайно, питання існування душі людини є дискусійним. Та все ж, які є можливі способи безсмертя? Виокремимо три, на наш погляд, основних. Спосіб досягнення безсмертя у християнській теолого-філософській традиції полягає у виконанні заповідей Божих впродовж життя та воскресінні душі людини після смерті. Інший спосіб — це продовження свого життя у своїх дітях (передача генетичного коду, виховання, світосприйняття), у пам'яті оточуючих. І останній — безсмертя людини в її працях, творах мистецтва, архітектурних спорудах тощо. Цим способом, на наш погляд, може скористатися кожна людина.

Що є спільним для цих способів досягнення безсмертя? Душа. Душа як найцінніша субстанція, частина людини для християнської релігійної традиції. Душа як відображення внутрішнього світу, переконань, світосприйняття, світогляду, моральності — яку людина передає своїм нащадкам і якості якої залишаються у пам'яті оточуючих. Душа як частина людини, яку вона вкладає у свої творіння, роблячи їх неповторними, наповненими своєрідним світорозумінням автора.

Отже, старість чітко дає відповідь людині на питання: чи став ти безсмертним? І дає шанс, за той час, який залишився до смерті фізичної, перебороти смертність душевну.

Література:

1. *Августин Святый*. Сповідь: Пер. з лат. — К.: Основи, 1999. — 319 с.
2. *Войтила К.* Святиня: Вибрані поезії: Пер. з поль. — К.: Дніпро, 2001. — 152 с.
3. *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов: Пер. с греч. — М.: Мысль, 1979. — 620 с.
4. *Жильсон Э.* Избранное. Т. 1. Томизм. Введение в философию св. Фомы Аквинского: Пер. с фр. — М.; СПб.: Университетская книга, 1999. — 496 с.
5. *Марк Аврелий*. Наедене с собой. Размышления: Пер. с лат. — Ростов н/Д.: Кн. изд-во, 1991. — 176 с.
6. *Новий Заповіт*: Пер. з грец. — К.: Гедеонови Браття, 1988 — 462 с.
7. *Преподобный Иустин (Попович)*. Философские пропасти. — М.: Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2005. — 288 с.
8. "Радость моя...". Книга о преподобном Серафиме, Саровском чудотворце. Житие, чудеса, духовные наставления. — М.: Трифонов Печенгский монастырь; "Ковчег", 2003. — 656 с.
9. *Сенека Луций Анней*. Философские трактаты: Пер. с лат. — М.; СПб.: Алетейя, 2000. — 400 с.
10. *Тиллих П.* Избранное: Теология культуры: Пер. с англ. — М.: Юрист, 1995. — 479 с.
11. *Тиллих П.* Систематическая теология: В 3 т.: Пер. с англ. — М.; СПб.: Университетская книга, 2000. — Т. 1–2. — 463 с.
12. *Фрайер П. Г.* Альберт Швейцер. Картина жизни: Пер. с нем. — М.: Наука, 1984. — 224 с.
13. *Хамітов Н. В., Крилова С. А.* Філософський словник. Людина і світ. — К.: КНТ, Центр навчальної літератури, 2007. — 264 с.
14. *Швейцер А.* Благоговение перед жизнью: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1992 . — 576 с.